

บทที่ ๓

สรุป : การวิเคราะห์ ตรวจสอบและประเมินแนวคิดจิตว่าง

จากการศึกษาวิจัยพบว่า ในการนำเสนอแนวคิดเรื่องจิตว่างนั้นท่านพุทธทาส มีสมมุติฐาน (assumption) อยู่ ๓ ประการคือ

(๑)แก่นแท้ หรือหัวใจของหลักพุทธธรรม สรุปลงที่พระพุทธานุชาต “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย : ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” เป็นการอนุมานจากหลักปฏิบัติสมุปบาท ซึ่งชี้ที่มาของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์นั้น ทางดับทุกข์ และการปฏิบัติเพื่อกำจัดทุกข์นั้น ครอบครัณบริบูรณ์อยู่ในตัว การละการยึดมั่นถือมั่นในตัวตน-ของตนเท่ากับได้ตัดถอนกระแสสืบเนื่องแห่งการปรุงแต่ง มิให้เกิดเป็นเวทนา หรือมิให้เกิดเป็นตัณหา ดังนี้แล้วภพ-ชาติ-ชรามรณะคือทุกข์นั้นก็ไม้อาจมีได้ เพราะขาดซึ่งเหตุปัจจัย และนั่นคือการเข้าถึงสภาวะธรรมแห่งพระนิพพาน

(๒)ธรรมชาติแท้ดั้งเดิมของจิต คือ ความเป็นประภัสสร ได้แก่ ความสะอาด ความสว่าง และสงบ เป็นพระนิพพานแบบหนึ่งที่ธรรมชาติประทานให้มา เป็นศักยภาพที่ทำให้คนทุกคนสามารถบรรลุถึงการดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงในทุกขณะ หากเพียงแต่ปัจจัยถึงพร้อมเท่านั้น และศักยภาพที่ว่านี้ก็เป็นรากฐานของความว่าง กล่าวคือ จะทำให้จิตนั้นเต็มเปี่ยมอยู่ด้วยสติ-ปัญญา หยั่งรู้และเข้าถึงความเป็นจริงของโลกและสิ่งทั้งปวงว่า มีธรรมชาติแท้เป็นความว่าง จิตประภัสสรจะมีความสมบูรณ์คงที่ในตัวมันเอง จึงไม่อาจลดทอนหรือเพิ่มพูนขึ้นได้ เว้นแต่จะถูกห่อหุ้มด้วยอุปกิเลสที่จรเข้ามาเป็นครั้งคราว

(๓)เป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา คือ พระนิพพานนั้น ต้องอธิบายว่าสามารถเข้าถึงได้ทีนี้-เดี๋ยวนี้ ทั้งนี้สืบเนื่องจากการเข้าใจในเรื่องของจิตประภัสสรว่าเป็นศักยภาพของทุกคน พระนิพพานจึงมิใช่สิ่งที่อยู่เกินเอื้อมถึงแม้สำหรับปุถุชน และเท่ากับได้ชิมलग พระนิพพานอยู่เป็นปรกติวิสัยอยู่แล้ว หากเพียงแต่เป็นพระนิพพานชนิดชั่วคราวที่จะหวนไปสู่สภาวะเป็นทุกข์ได้อีก ถ้าปล่อยให้จิตไปหลงปรุงแต่งตามการครอบงำของกิเลสตัณหา

ยามเมื่อกิเลสนั้นจรมาเยี่ยมเยือน อย่างไรก็ตามหากรู้เท่าทันสิ่งเหล่านี้หรือรู้วิธีที่จะสำรอกเอาอุปกิเลสที่มาห่อหุ้มจิตใจให้เศร้าหมองนั้นออกไป ซึ่งก็เป็นเรื่องที่อยู่ในวิสัยที่ปฏิบัติได้แม้สำหรับปุถุชน นั่นคือ เราสามารถพลิกผันการปฏิบัติงานตามแบบวิถีชีวิตแห่งปุถุชนให้เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างยิ่งได้ในคราวเดียวกัน

การทราบถึงสมมุติฐานต่าง ๆ ของท่านพุทธทาส จะทำให้เข้าใจการอ่านและการเข้าใจพระไตรปิฎกที่สะท้อนออกในแนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านได้ง่ายขึ้น ชัดเจนขึ้น และหากทุกฝ่ายยอมรับว่า การดับทุกข์ คือหัวใจของพระพุทธศาสนา ก็อาจใช้สิ่งนี้เป็นเกณฑ์ในการประเมินแนวคิดเรื่องจิตว่างของท่านพุทธทาส อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นว่าแนวคิดจิตว่างมีประเด็นให้ตรวจสอบวิเคราะห์ในส่วนที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยจิตประภัสสร ว่าเป็นศักยภาพในการบรรลุธรรมจริงหรือ จิตที่มีสมาธิอยู่ด้วยการทำงานจะสามารถเข้าถึงปัญญาวิมุตติคือ หยั่งรู้ อริยสัจจ์ในคราวเดียวกันได้หรือ และจิตว่างมีบทบาทในการปฏิรูปพระพุทธศาสนาอย่างไร

๓.๑ การสอบทานเรื่องจิตประภัสสร

จากการสอบทานพระไตรปิฎกปรากฏพระพุทธภาษิตว่าด้วยจิตประภัสสรในอังคุตตรนิกาย เอกานิปาต ความว่า

คุณรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติประภัสสร ก็แต่ว่าจิตนั้นถูกอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาทำให้เศร้าหมอง ๆ ปภสฺสรมิตฺ ภิภฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อาคณฺตุเกหิ อุปฺกิลฺเสหิ อุปฺกุกิลฺลินฺฺนฺติ ฯ

คุณรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติประภัสสร ก็แต่ว่าจิตนั้นสามารถพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาได้ ฯปภสฺสรมิตฺ ภิภฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อาคณฺตุเกหิ อุปฺกิลฺเสหิ วิปฺปมฺตณฺฺนฺติ ฯ

คุณรภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติประภัสสร ก็แต่ว่าจิตนั้นถูกอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาทำให้เศร้าหมอง ปุถุชนไม่ได้ฟังเรื่องนี้จึงไม่ทราบตามความเป็นจริง เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า การอบรมจิต(จิตตภาวนา) ย่อมไม่มีแก่

ปุณฺชนผู้ไม่ได้สดับ(เรื่องนี้) ฯ ปกฺสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข อากนฺตฺตเกหิ
 อุปกิเลสฺเหหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ ตํ อสฺสุตฺวา ปุณฺชนโน ยถาภูตํ นปฺปชานาติ ตสฺมา
 อสฺสุตฺวโต ปุณฺชนสฺส จิตฺตภาวนา นตฺถิติ วทามิติ ฯ

คุณภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติประภัสสร ก็แต่ว่าจิตนั้นสามารถพ้น
 จากอุปกิเลสทั้งหลายที่จรมาได้ พระอริยสาวกได้ฟังเรื่องนี้แล้วจึงทราบตาม
 ความเป็นจริง เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวว่า การอบรมจิต(จิตตภาวนา) ย่อมมี
 แก่พระอริยสาวกผู้ได้สดับ(เรื่องนี้) ฯ ปกฺสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตณฺจ โข
 อากนฺตฺตเกหิ อุปกิเลสฺเหหิ วิปฺปมุตฺตํ ตํ สุตฺวา อริยสาวโก ยถาภูตํ ปชานาติ
 ตสฺมา สุตฺวโต อริยสาวกสฺส จิตฺตภาวนา อตฺถิติ วทามิติ ฯ^๑

ในอรรถกถาอธิบายจิตประภัสสรไว้ว่า

ที่ชื่อว่าจิตประภัสสรนั้น ได้แก่ ขาว สะอาด บริสุทธิ์ ฯ จิตนั้นได้แก่
 ภาวฺจจิต ฯ ถามว่า ก็จิตมีสีด้วยหรือ ฯ ตอบว่า ไม่มี ฯ ความจริง สีอย่างใด
 อย่างหนึ่งในบรรดาสีเขียวเป็นต้นก็ดี สีเหลืองดังทองก็ดี ท่านก็เรียกว่า
 ประภัสสร เพราะเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์ ฯ แม้จิตนี้ที่ชื่อว่าประภัสสร
 เพราะเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ เนื่องจากปราศจากอุปกิเลส ฯ ที่ชื่อว่า
 (อุปกิเลส)ที่จรมานั้น ได้แก่ (อุปกิเลส)ที่ไม่ได้เกิดพร้อมกัน(กับจิต) แต่เกิด
 ขึ้นในขณะแห่งชวนจิตภายหลัง ฯ ที่ชื่อว่าอุปกิเลส เพราะทำให้จิตเศร้าหมอง
 ด้วยกิเลสมีรากจะเป็นต้น ฯ

ปกฺสฺสรนฺติ ปณฺฑรํ ปริสุทฺธํ ฯ จิตฺตนฺติ ภาวฺจจิตฺตํ ฯ ก็ ปน จิตฺตสฺส วณฺโณ
 นาม อตฺถิติ ฯ นตฺถิ ฯ นีลาทีนณฺหิ อณฺญตรวณฺณํ โหตุ สุวณฺณวณฺณํ วา ยงฺกิลย
 จิ ปริสุทฺธตาย ปกฺสฺสรนฺติ วุจฺจติ ฯ อิทมฺปิ นิรุปกฺกิลยตาย ปริสุทฺธนฺติ
 ปกฺสฺสรํ ฯ อากนฺตฺตเกหิติ อสฺสหาเตหิ ปจฺจนา ชวนกฺขณฺเณ อุปฺปชฺชนเกหิ ฯ
 อุปกฺกิลยเสหิติ รากาทีหิ อุปกฺกิลิฏฺฐตฺตา อุปกฺกิลิฏฺฐํ นามาติ วุจฺจติ ฯ^๒

^๑ อังคุดตรนิกาย เอกนิปาต, เล่ม ๒๐/ข้อ ๕๐-๕๓/หน้า ๑๑-๑๒

^๒ อังคุดตรนิกาย อัญญกถา(มโนรตฺตปุรณิ), เล่ม ๑/หน้า ๕๓

ในแนวทางเดียวกับบรรณกถา บรรจบ บรรณรุจิ แสดงคำที่เป็นไวยากรณ์ของจิต เป็นปณฺฑระ (ปณฺฑริ) แปลว่า

ธรรมชาติที่ผ่องใส ในที่นี้หมายถึง จิต มโน วิญญาณ หรือเหตุที่ท่านใช้คำว่า ปณฺฑระ เป็นชื่อของจิตก็เพื่อต้องการแสดงให้ทราบว่าจิตนี้สามารถทำให้ ผ่องใสได้ ดังพระพุทธดำรัสที่ว่า “คุณภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นธรรมชาติ ที่ผ่องใสได้ แต่ที่เศร้าหมองไปเพราะอุปกิเลสที่จรมา”^๓

แม้พระพุทธภาษิตที่ว่าด้วยจิตประภัสสรบหนี่จะสามารถตีความให้เข้าใจไปได้ ทั้งสองทาง แต่ผู้วิจัยเห็นว่า จิตประภัสสรน่าจะเป็นเพียงคุณสมบัติของจิตที่ผ่องใสได้ เป็น ศักยภาพเพียงอาจสามารถระงับการปรุงแต่งของจิตได้ เพราะหากจิตประภัสสรเป็นความ หมายอย่างที่ท่านพุทธทาสกล่าว คือเป็นศักยภาพในการบรรลุธรรมขั้นนิพพานที่มีอยู่ในคน ทุกคนแล้ว พระพุทธองค์ก็น่าที่จะตรัสรับรองเป็นมติที่ชัดเจนเด็ดขาดกว่านี้ หากเป็น ศักยภาพที่มีความเท่าเทียมกัน พระพุทธองค์ก็ไม่น่าที่จะจัดมนุษย์เป็นสามระดับ อย่างขณะเมื่อ พิจารณาภายหลังการตรัสรู้ใหม่ ๆ ว่า ควรเผยแพร่ธรรมะที่พระองค์ทรงค้นพบหรือไม่ และ ขณะเมื่อตรวจสอบดูสัตว์โลก พระองค์ก็น่าจะเห็นและกล่าวถึงศักยภาพนี้ มากกว่าการมี กิเลสมาก-น้อยในจักขุ, การมีอินทรีย์แก่กล้า-อินทรีย์อ่อน ฯลฯ

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับทราบคำอาราธนาของพระพรหม และ ทรงอาศัยความกรุณาในหมู่สัตว์ จึงได้ตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ! พระ ผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงตรวจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุก็ได้ทอดพระเนตรเห็น แล้วแล ซึ่งสัตว์ทั้งหลายบางพวกผู้มีรูปคือกิเลสในจักขุน้อย ผู้มีรูปคือกิเลส ในจักขุมาก ผู้มีอินทรีย์กล้าแข็ง ผู้มีอินทรีย์อ่อน ผู้มีอาการดี ผู้มีอาการไม่ดี ผู้อันพระองค์จะพึงให้เข้าใจได้ง่าย ผู้อันพระองค์จะพึงให้เข้าใจได้ยาก (และ)บางพวกผู้มีปกติเห็นโทษภัยในปรโลก ๆ เปรียบเสมือนดอกอุบล ดอกประทุม หรือปณฺฑริก ที่เกิดในน้ำ เติบโตในน้ำ อาศัยอยู่ในน้ำ บางดอก

^๓ บรรจบ บรรณรุจิ.จิต! มโน! วิญญาณ! พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ : สุขภาพใจ,ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์,น.๒๐

ก็งมอยู่ใต้น้ำ บางดอกก็ตั้งอยู่เสมอน้ำ บางดอกก็ตั้งอยู่พ้นน้ำ ไม่ถูกน้ำ ฉันทิ
 พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทอดพระเนตรคู้สัตว์โลกด้วยพุทธจักขุก็ได้ทรงเห็น
 เหล่าสัตว์บางพวกมีฐลีคือกิเลสในจักขุน้อย บางพวกมีฐลีคือกิเลสในจักขุมาก
 มีอินทรีย์กล้าแข็ง มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการไม่ดี อันพระองค์จะพึงให้
 เข้าใจได้ง่าย อันพระองค์จะพึงให้เข้าใจได้ยาก และบางพวกเป็นผู้มีปกติเห็น
 โทษภัยในปรโลก ฯ^๔

นอกจากนี้ในพระไตรปิฎกยังมีอีกหลายแห่งที่กล่าวเกี่ยวกับโลกนี้ โลกหน้าว่ามีจริง
 ซึ่งสามารถใช้อธิบายระดับความแตกต่างของศักยภาพในการบรรลุธรรมในแต่ละคนได้ดีกว่า
 แนวคิดจิตว่างของท่านพุทธทาส ที่ไม่อาจให้ความชัดเจนว่าทำไมมีเพียงบางคนเท่านั้นที่บรรลุ
 ได้ ในขณะที่ทุกคนมีศักยภาพเท่าเทียมกัน

๓.๒ จิตว่างกับการบรรลุธรรม

ในประเด็นข้อสงสัยว่าจิตว่างหรือจิตขณะที่มีสมาธิจดจ่อกับงานที่ทำเต็มที่
 จิตนั้นจะสามารถเสวยอารมณ์พระนิพพานในคราวเดียวกันได้หรือไม่ ผู้วิจัยเห็นว่า ท่าน
 พุทธทาสแม้จะพยายามค้นหาตัวอย่างหรือลักษณะต่าง ๆ มายืนยันความคิดในเรื่องนี้
 แต่ที่สุดก็ไม่มีคำตอบ เนื่องจากตัวอย่างหรือลักษณะนั้นสามารถตีความและเข้า
 ใจไปได้อีกทางหนึ่งเสมอ อย่างเรื่องในมังคลัตถปิฎกที่ท่านชี้ว่า แม้เพียงการฟังเพลงโดย
 ไม่มีตัวตนของตนอยู่ ก็สามารถบรรลุธรรมได้

ที่เกาะสิงหล(ศรีลังกา) ภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนาจำนวน ๖๐ รูป พากันเดินทาง
 ผ่านทุ่งนาแห่งหนึ่ง ขณะนั้น หญิงสาวชาวสิงหลนางหนึ่งอยู่เฝ้ารักษาข้าวกล้า
 ข้างทาง นางได้ร้องเพลงซึ่งมีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่องชาติ ชรา พยาธิ(ความเจ็บ-
 ป่วย) และมรณะ ภิกษุเหล่านั้นเมื่อได้ฟังเนื้อหาของเพลงนั้น แล้วจึงพิจารณา

^๔ วินัยปิฎกเล่ม ๔/ข้อ ๕/หน้า ๑๑

ตามความเป็นจริง จนสามารถบรรลุพระอรหัตผลกันทุกองค์ ๕

เมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้ว ก็อาจตั้งคำถามว่า หากเพลงที่หญิงสาวร้องนั้น ไม่มีเนื้อหาเกี่ยวกับเรื่อง ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะแล้ว ภิกษุเหล่านั้น จะมีโอกาสพิจารณาตามความจริง จนสามารถบรรลุอรหัตผลหรือไม่ และก็ให้เข้าใจได้เช่นกันว่า ขณะที่เหล่าภิกษูกำลังเดินอยู่นั้น จิตได้ฟังพิจารณาอยู่ด้วยเนื้อหาของเพลง มิใช่สักแต่เดินหรือฟังเพลง

ในกรณีของอินส์ไตน์ที่ท่านพุทธทาสยกย่องว่ามีสมาธิอยู่กับงาน ชนิดที่ไม่อาจมีตัวตนของตนได้นั้น มีข้อให้สงสัยได้อีกเช่นกันว่า สมาธิขณะนั้น หากไม่มีความรู้ ไม่เคยฟังธรรมะเกี่ยวกับการดับทุกข์อย่างของพุทธศาสนา อินส์ไตน์จะมีโอกาสได้บรรลุธรรมหรือไม่ ในแง่มุมกลับกัน หากแนวคิดจิตว่างเป็นจริง มีหมายความว่าอินส์ไตน์ได้บรรลุพระนิพพานเรียบร้อยแล้วหรือ การจะบรรลุพระนิพพานได้ ผู้วิจัยเชื่อว่าอย่างน้อยผู้้นั้นต้องมีการฟังพิจารณา มีสติอยู่กับการบำเพ็ญเพียร แม้จะชั่วขณะจิตก็ตาม นั้นหมายความว่าต้องมีความรู้ความเข้าใจถึงวิธีปฏิบัติมาก่อน ทั้งต้องมีเป้าหมายของมรรคผลนิพพานที่ชัดเจนรออยู่ด้วย ถึงจะมีโอกาสปฏิบัติได้สำเร็จตามความมุ่งหมาย คือ บรรลุปัญญาวิมุตติ ในกรณีของอาคิมิคิสถือเป็นความพลั้งเผลออย่างมากของท่านพุทธทาส เพราะอาคิมิคิสเองนั้น เป็นตัวอย่างของการขาด “สติ” อย่างเอกอุ อย่างไรก็ตามผู้วิจัยเห็นพ้องกับท่านพุทธทาสว่า สมาธิที่ไม่มีวิเวกของตัวตนของตนเข้าไปข้องแวะจะเป็นประโยชน์ยิ่งในแง่ที่ช่วยให้ผู้้นั้นทำงานได้เต็มที่ตามสมรรถนะที่ตนมี

๓.๓ จิตว่างกับแนวทางปฏิรูปพระพุทธศาสนา

หากวิเคราะห์ประเมินแนวคิดจิตว่าง ในฐานะรูปแบบหนึ่งของการปรับใช้หลักศาสนธรรมให้เหมาะสมกับยุคสมัยและกระแสโลก และให้สอดคล้องกับวิถีคิดอันหมายถึงระดับภูมิปัญญาของกลุ่มเป้าหมายในการเผยแผ่ปฏิบัติธรรม สัมฤทธิผลของจิตว่างย่อมขึ้นอยู่กับรูปแบบ-เนื้อหา-วิถีคิด-วิธีปฏิบัติจะเอื้อต่อความมุ่งหมายที่ตั้งไว้หรือไม่อย่างไร รวมทั้งปฏิกริยาตอบรับจากสังคมโดยรวม

^๕ มงคลัตถทีปนีเล่ม ๑/หน้า.๒๖๑

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าพุทธธรรมในมุมมองของท่านพุทธทาส สรุปรวบยอดลงที่ การละความยึดมั่นถือมั่นในตัวคน-ของตน นั่นคือต้นตอของทุกข์ทั้งปวงคือ ตัวกู-ของกู เมื่อพิจารณาเนื้อหาคำสอนและรูปแบบของการปฏิบัติตามแนวกระแสหลัก ปრაภฏความ-ชัดแย้งว่า การสอนอย่างกระแสหลักที่ยึดแบบแผนข้อเชื่อและการอธิบายตีความอย่างคัมภีร์ วิทยุธรรมรคนั้น ส่งผลให้ชาวพุทธต่างพลัดหลงไปในทางสัสสตทิฏฐิเสียทั้งหมดทั้งสิ้น กลายอยู่ในลักษณะของการเมาบุญ เมากุศล ทั้งยังเป็นการเอื้อต่อการครอบงำของไสย-ศาสตร์ มองนิพพานเป็นเรื่องไกลตัวจะจงอยู่แต่ในกลุ่มของบรรพชิต ท่านมองว่าเป็นการใช้ประโยชน์จากพุทธธรรมไม่ได้เต็มที่อย่างที่ควร ท่านคิดว่าพุทธธรรมนั้นมีไว้เพื่อยัง ประโยชน์แก่ทุกคน น่าที่จะได้ขยายวงให้พุทธธรรมได้เอื้อประโยชน์กว้างขวางออกไป ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะกลุ่มบรรพชิตกลุ่มเดียวอย่างที่เป็นอย่างอยู่ จิตว่างจึงมีความชัดเจนในการ เสนอแนวทางปฏิบัติที่อยู่ในวิสัยแม้ปุถุชนคนทั่วไป อย่างไรก็ตามจากประสบการณ์การ ทำงานเผยแผ่พุทธธรรมนั้นท่านรับรู้ไว้ว่า ความหลากหลายของบุคคลเป็นหนึ่งในสิ่งของ ปัญหาที่เกี่ยวกับการปฏิบัติธรรม ในพระพุทธศาสนา แม้มุ่งอยู่ที่ปุถุชนแต่คงต้องจำกัด ระดับแห่งภูมิปัญญาไว้ให้ต่างจากอาชีวะตามโรงเจ ซึ่งศรัทธายึดมั่นอยู่แต่พิธีกรรมและการ อ่อนนอน เนื่องจากต้องมีความวุฒิภาวะในการสื่อสาร และจริตที่ไปกันได้ ขณะเดียวกัน ก็ต้องเป็นกลุ่มที่พร้อมรับความคิดความเห็น ไม่ยึดติดกับแบบแผนตามข้อเชื่อและจารีตเดิม จนไม่อาจรับการเปลี่ยนแปลงหากจะมีขึ้น นอกจากนี้การเลือกกลุ่มเป้าหมายเป็นฆราวาส ยังแฝงความคิดที่ว่า ฆราวาสนั้นเป็นพวกที่ทุกข์กว่าใครทั้งหมด ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นเหมือน เงื่อนงำที่ตั้งเป็นกรอบสำหรับการเสนอแนวความคิดเรื่องจิตว่าง หากกล่าวอีกทางหนึ่ง จิตว่าง กลุ่มเป้าหมาย ท่านพุทธทาส ล้วนสะท้อนภาพของกันและกัน และความสัมพันธ์นั้นโยงยึด อยู่ด้วยหลักพุทธธรรม

หากถือเกณฑ์ว่า “พระพุทธเจ้าทรงมุ่งหมายและสั่งสอนเฉพาะสิ่งที่จะนำมาใช้ ปฏิบัติให้เป็นประโยชน์ในชีวิตจริงได้ เกี่ยวข้องกับชีวิต การแก้ไขปัญหาวชิวิต และการลง มือทำจริง ๆ”^๖ การปฏิรูปแนวทางของจิตว่างในสังคมไทยปัจจุบัน หากวิเคราะห์ประเมิน ในลักษณะเปรียบเทียบกับกระแสหลักจะได้ดังนี้ คือ

^๖ พระธรรมปิฎก(ประยูรค์ ปยุตโต), พุทธธรรม, น ๕

๑) จิตว่างจะเป็นแนวทางหนึ่ง ของการพยายามขยายวงการใช้ประโยชน์จาก พุทธธรรมระดับที่สูงขึ้น(ระดับพระนิพพาน) ให้แพร่หลายไปในหมู่ฆราวาส ซึ่งสังคมไทย ที่แล้วมาล้วนปลูกฝังว่าเป็นสิ่งพ้นวิสัยของฆราวาสผู้ครองเรือน

๒) ในแง่ของการปฏิบัติ แนวคิดจิตว่างเสนอแนวทางที่มีความยืดหยุ่นในตัวและ จึงมีความคล่องตัวที่สูงกว่าแนวปฏิบัติของฝ่ายกระแสหลัก กล่าวคือ ทุกคนสามารถฝึกฝน ลงมือปฏิบัติธรรมได้เลยแม้ขณะที่ทำงานหาเลี้ยงชีพ ไม่ต้องบวชผ่านพิธีการ ไม่จำกัดด้วย เวลา-สถานที่ สถานะใด ๆ ทั้งไม่จำกัดด้วยวินัยสงฆ์หรือจารีต-ค่านิยมของสังคม

๓) แนวคิดจิตว่างสามารถอธิบายโลกและสิ่งทั้งปวงได้สอดคล้องกับกระแสโลก มากกว่า จึงน่าที่จะได้รับการยอมรับมากกว่าในกลุ่มคนที่เชื่อในความรู้และวิธีการของ วิทยาศาสตร์ หากแต่ว่าวิทยาศาสตร์นั้นมีลักษณะของพลวัตร กล่าวคือ พร้อมทั้งจะเปลี่ยนแปลงคำตอบเมื่อได้พิสูจน์ทราบข้อมูลใหม่ ตรงนี้อาจเปิดช่องให้ฝ่ายกระแสหลักอ้างว่า ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ยังไม่ถึงโลกหน้า ฉะนั้นการไม่เชื่อในเรื่องโลกหน้าไม่อาจ อ้าง ความถูกต้องชอบธรรมกว่าได้

๔) อย่างไรก็ตามต้องยอมรับว่า แนวทางอธิบายโลกอย่างที่มีสังสารวัฏฏ์ตาม แบบกระแสหลักนั้น ได้กล่อมเกลาคติความเชื่อของผู้คนในสังคมไทย สะท้อนออกทั้งใน รูปของจารีตประเพณี ศิลปะวัฒนธรรมหลอมกลมกลืนออกมาเป็นแบบอย่างของวิถีชีวิต แบบไทย ๆ ไม่ว่าจะยามสุขหรือทุกข์สังคมไทยอยู่ด้วยศรัทธาเชื่อมั่นในรูปแบบของการมีสิ่ง เหนือธรรมชาติให้เป็นที่พึ่งพิงยึดเหนี่ยวทางใจ จิตว่างในแง่หนึ่งเท่ากับล้มล้างที่พึ่งทางใจที่ ว่านี้จนเข้าใจเลยเถิดไปว่า มีเจตนาขึ้นล้มล้างสถานบันชาติ-ศาสนา นอกจากนี้การเชื่อใน ชาติหน้า ดูจะเป็นเหมือนสิ่งที่จุดประกายความหวังและเป็นกำลังใจที่จะทำดี ละชั่วให้สู้ ชีวิตต่อไปได้ ขณะเดียวกันก็พอใจอยู่ด้วยการไม่ต้องเคร่งครัดกับตัวเองและชีวิตมากนัก ถือเป็นมัชฌิมปฏิปทาอย่างหนึ่งได้หรือไม่ ก็เป็นประเด็นที่อาจถามกันได้พอ ๆ กับความ- สงสัยว่าวิถีชีวิตปุถุชนจะเข้าถึงพระนิพพานได้อย่างไร ในเมื่อภิกษุสงฆ์เองไม่มีภาระผูกพัน อย่างฆราวาสก็ยังปฏิบัติไม่ได้เป็นส่วนใหญ่

๕)จิตว่างยังถูกตั้งข้อสงสัยว่าเป็นอุปสรรคทั้งต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและความเจริญของบ้านเมือง ในประเด็นนี้สำหรับผู้เห็นคล้อยตามจิตว่างจะมีเกณฑ์การวัดคุณภาพและความเจริญของชีวิตที่แตกต่างอยู่แล้ว จึงไม่น่าจะมีผลกระทบแต่อย่างไร

๖)สรุปแล้ว แม้แนวคิดจิตว่างจะสามารถบรรลุเป้าหมายในระดับหนึ่ง และสอดคล้องกับกระแสโลกาภิวัตน์ได้ดี แต่เนื่องจากขัดต่อจิตวิญญาณชาวพุทธแบบไทย ๆ โดยเฉพาะคติความเชื่อ-ศรัทธาในเรื่องของกฎแห่งกรรม เป็นต้นกลายเป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้สังคมไทยดูเหมือนจะไม่พร้อมสำหรับแนวทางการปฏิรูปของจิตว่าง

๓.๔ สรุปผลการวิจัย

แนวคิดจิตว่างวางอยู่บนฐานความเชื่อว่าด้วยจิตประภัสสร ที่เชื่อมโยงไปสู่ความคิดที่ว่า คนทุกคนมีศักยภาพในการเข้าถึงพระนิพพานในชาติชาติเดี๋ยวนี้นี้ ทั้งได้ชิมรสพระนิพพานอยู่เป็นปกติวิสัย หากแต่ไม่รู้ตัว แม้จิตว่างจะไม่สามารถชี้แสดงถึงศักยภาพนี้ให้เป็นที่ยอมรับกัน หากแต่แนวปฏิบัติที่เสนอให้พลิกผันการทำงานเป็นการปฏิบัติธรรมในคราวเดียวกันนั้น ถือเป็นการสนองตอบต่อพระพุทธประสงค์เป็นที่สุด ที่ต้องการให้พุทธธรรมยังประโยชน์เกื้อหนุนต่อพุชนเป็นคุณูปการที่ชัดเจนของแนวคิดจิตว่าง